

ОТАМАНИ ЛИХО В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАНСТВА

Досліджено діяльності повстанських отаманів Лихо на території України. Найбільшу увагу приділено життєвому шляху уродженця Миколаївщини отамана К. Бондарука (Лихо), який брав участь у знакових подіях Української національно-демократичної революції і був одним із керівників Первомайської петлюрівської організації.

Ключові слова: Лихо, повстанський рух, отаман, петлюрівщина.

Исследовано деятельность повстанческих атаманов Лыхо на территории Украины. Наибольшее внимание уделено жизненному пути уроженца Николаевщины атамана К. Бондарука (Лыхо), который участвовал в знаковых событиях Украинской национально-демократической революции и был одним из руководителей Первомайской петлюровской организации.

Ключевые слова: Лыхо, повстанческое движение, атаман, петлюровщина.

The article is devoted to research of insurgent atamans Lykho (Misfortune) activity on territory of Ukraine. Main attention is spared on a vital way of the native of Mykolaiv region – ataman K. Bondaruk (Lykho), who took part in the significant events of Ukrainian national democratic revolution and was one of the leaders of Pervomaysk Petliura organization.

Keywords: Lykho (Misfortune), rebellion movement, ataman, petlyurivschyna.

У наш час важко поррахувати, скільки було ватажків та повстанців із прізвиськом або псевдонімом Лихо. У хронологічних рамках 1919-1922 рр. на території України діяло як мінімум три отамани Лиха. Мета нашої публікації – прослідкувати основні життєві віхи отаманів Лихо та встановити їх внесок у боротьбу за незалежність України.

Історіографія щодо отаманів Лихо не є значною. По-перше, виділимо публікації, в назвах яких використано прізвисько або псевдонім «Лихо». Це цикл газетних статей краєзнавця і письменника М. Ковальчука «Хто він, отаман Лихо?» [1], надрукованих у 1995 р. у «Прибузькому віснику», а також стаття Л. Петрова «Отаман Лихо (Якубенко) – керівник повстанського руху Гайсинщини і Брацлавщини» в тезах доповідей XII Вінницької історико-краєзнавчої конференції (1993 р.) [2]. По-друге, загальні праці, в яких певні розділи або підрозділи присвячені отаману Лиху. Це монографія Р. Ковалюк «Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії» [3] та краєзнавча публікація вже згаданого М. Ковальчука «Катеринка на Кодимі. Історичні розповіді про виникнення та розвиток села» [4]. По-третє, публікації, в яких у контексті дослідження різних подій та особистостей згадується діяльність отаманів Лихо. Серед них слід виділити роботи В. Шкварця [5], Ю. Котляра [6], К. Завальнюка [7] та Д. Красносілецького [8].

Лихо (Дорошенко-Якубенко). В історії українського повстанського руху відома діяльність отамана Лиха

(Дорошенка-Якубенка). Справжнє ім'я Дорошенка-Якубенка поки що залишається не встановленим, так як у джерелах воно не вказується. Народився він у 1888 р. у Кам'янець-Подільському повіті Подільської губернії у родині православного священика. Лютневу революцію 1917 р. зустрів у царській армії в чині поручника. Вступив до Армії Української Народної Республіки, брав участь у бойових діях і дослужився до звання підполковника [9]. У 1920 р. очолив повстанське формування під назвою «1-й Надбужанський повстанський полк».

Діяльність отамана Лиха пов'язана із 7-м повстанським районом, що об'єднував Уманський, Гайсинський та Липовецький повіти, а також східну частину Брацлавського повіту. 5 лютого 1921 р. більшовики повідомляли: «Телефонний зв'язок Тернівка – Теплик перерваний. Глибочок і Побірка Соболевської волості зайняті бандою Лиха кількістю в 1 000 чоловік. Загін червоноармійців, що знаходився в цьому районі, після сильного бою відступив у Соболівку». 16 лютого 1921 р. загін Лиха у складі 60 осіб між станціями Дохно – Яланець обстріляв з кулеметів поїзд, який після цього зупинився. Повстанцями роззброєно двадцять червоноармійців, одного вбито. 21 лютого 1921 р. загоном Лиха в 200 шабель спалено будинок виконкому в містечку Брацлав [10, с. 79]. 20 чоловік брацлавської міліції, втративши 5 вбитими, розбіглися [7].

Є відомості, що отаман Лихо у березні 1921 р. побував у Румунії, де отримав повноваження на право підняття повстань в Уманському, Брацлавському та Липовецькому повітах [11, арк. 4]. Основні партизанські сили 7-го району були об'єднані в 144-й Повстанській Надбужанській дивізії, сформованій за наказом С. Петлюри від 24 січня 1921 р. За час існування дивізії її структура змінювалася, але на момент створення командиром був Хмара, його помічником – Лихо, осавулом по стройовій частині – старшина Суворов (Суворін) [12, арк. 1]. Навесні 1921 р. загін отамана Лиха мав у своєму складі близько 850 бійців і 10 кулеметів [2, с. 46].

У березні 1921 р. він здійснив 52 бойові операції, в ході яких загинули 40 партійних працівників і червоноармійців. Було відбито 2 тисячі пудів зерна і велику кількість лісозаготівельного інвентарю. 11 березня 1921 р. загоном Лиха в 170 шабель було зайнято містечко Гранів, у якому створено виборний комітет (від повстанців до його складу увійшов місцевий уродженець сотник М. Межовий). 13 березня 1921 р. 150 вершників Лиха захопили містечко Теплик, узявши місцевого населення контрибуцію. 16 березня 1921 р. повстанці Лиха та Хмари зайняли села Нижчий та Вищий Ташлик Теплицької волості і Серединку та Серебряно Тернівської волості. Згодом було зайняте й містечко Тернівка [10, с. 79-80].

Наступні повідомлення більшовицької розвідки (станом на 19 березня 1921 р.) констатують наявність серйозних розбіжностей серед повстанців. Це виглядає тим більше дивним, якщо згадати недавнє об'єднання повстанських загонів Цісаря, Хмари, Чуприни та Цимбалука. І все ж таки в офіційному повідомленні червоних каральних органів значиться: *«Бандит Хмара до останнього часу був помічником Лиха, але тепер відокремився, оскільки між ними сталася сварка на ґрунті грабежу Хмарою населення, що Лихо забороняє, і говорить, що потрібно лише грабувати євреїв, комуністів і сім'ї червоноармійців, що пішли в Червону армію. Після цієї сварки Хмара відокремився від Лиха і організував банду в 50-60 чоловік, яка іменує себе теж Надбужанським повстанським полком»* [7].

Відомості про організаційну структуру загону Лиха суперечливі. По-перше, він входив до складу 144-ї дивізії, тому міг мати окрему структуру лише тоді, коли дивізію ще не було створено, або коли вона розділилася на окремі відділи. Можливо, що більшовицька агентура просто плутала або ототожнювала загопи Хмари і Лиха. Очевидно, саме про це свідчать суперечливі відомості про його чисельність. Так майже водночас повідомлялося то про 600 чоловік [13], то про 300 піхоти і 50 кавалеристів [11, арк. 4], то про 200 шабель та 600 піхотинців [14, арк. 49].

У квітні Лихо відокремився від дивізії і пішов на Київщину, звідки в травні перейшов у Кременчуцьку губернію, а в кінці місяця, повернувшись на Поділля, знову приєднався до дивізії, після чого вона налічувала 1 600 кіннотників та 500 піших повстанців.

У червні 1921 р. повстанським організаціям було нанесено важкого удару – більшовики розгромили Всеукраїнський Повстанський Комітет з осідком на

Брацлавщині на чолі з отаманом А. Бондаренком, який об'єднував повстанські загопи отаманів Заболотного, Вовка, Біди, Трейка, Богуна, Лиха, Орла-Гальчевського, Пугача, Хмари, Сірка, Черкаса, Дубчака, Могили, Волинця, Струка, Клепача, Наливайка, П'ятенка, Хрестового та інших, що діяли на Поділлі під загальним керівництвом призначеного Головним отаманом С. Петлюрою полковника Карого-Яворського [15]. Однак і за цих важких втрат, позбавлені єдиного керівництва і зв'язку із центром, повстанці продовжували боротися.

Великих втрат зазнав загін Лиха в серпні 1921 р., коли в нього залишилось усього 24 кіннотники. Під впливом поразок почалася деморалізація бійців. Спочатку Лихо був категорично проти амністії, але під впливом Онищука почав вагатися і не заважав здаватися своїм козакам та старшинам [11, арк. 1]. Лихо і сам зробив спробу здатися, але Онищук, який на той час знову перейшов до повстанства, арештував отамана і весь його штаб. Деякі члени штабу: Кривонос, Флерка, Рюрюрик і Плахотнюк втекли разом з Нечаєм і здалися. Лихо вже разом з Онищенком знову почав боротьбу.

3 жовтня 1921 р. отаман Лихо разом з 45-ма повстанцями потрапив в оточення. Повстанський загін було розгромлено. Ліквідації Лиха сприяв амністований Голенко, який у бою 4 жовтня поранив Лиха в ногу. Не бажаючи здаватися, отаман застрелився. Залишки загону отамана Лиха під командуванням Галайди частково розбіглися, а частково здалися в листопаді 1921 р. [16].

Мирон Лихо. Шлях ще одного керівника повстанців – Мирона Лиха пов'язана з діяльністю отамана Я. Гальчевського (Гольчевський, Орел, Орлик, Орлов, Орловський, Войнаровський) [8] на Правобережній Україні в 1921-1922 рр. 3 січня 1921 р. Я. Гальчевський разом з двома помічниками В. Сензюком та М. Лихом почав займатися пропагандою, організацією інформаційно-розвідницької служби та відновленням повстанського загону [17, с. 14]. 1 квітня 1921 р. у лісі (Карповім яру) біля с. Слобідки, що неподалік с. Бруслинова на Поділлі, відбулася перша повстанська нарада на базі 13 повстанців на чолі з О. Грабарчуком. На ній Я. Гальчевського було обрано отаманом під псевдонімом «Орел». 5 і 6 квітня до них приєдналися повстанці з району м. Хмільника та с. Дяківці – Літинка – Сахни. Загальна чисельність сягала 40 осіб. Я. Гальчевський розкрив їм ідейні засади і тактику повстансько-партизанської боротьби. 7 квітня біля с. Каміногірка він організував три групи – «сотні». Кожна з них мала коменданта і 12 козаків. Першу очолив О. Грабарчук, другу – В. Сензюк, третю – М. Лихо.

3 15 квітня 1921 р. отаман Я. Гальчевський розіслав «сотні» на два тижні у рідні краї із завданням вбивати поодиноких більшовиків на дорогах або по домівках. Активно оперували загопи Лиха в навколишніх селах й самому м. Хмільнику [17, с. 27-36].

Лихо-Бондарук. Кирило Євlampійович Бондарук народився у 1898 р. в с. Катеринці Ананьївського повіту Херсонської губернії (в наш час – Первомайський район Миколаївської області).

К. Бондарук з дитинства усвідомив себе українцем, а не «малоросом», а Т. Шевченко став для нього провідною зіркою на все життя [4, с. 119].

Коли до с. Катеринки надійшла звістка про створення Української Народної Республіки та початок формування українських військових підрозділів, К. Бондарук у повітового жандарма виміняв за чотири золоті червінці шаблю та револьвера, дістав одяг українського січовика і за першої нагоди збирався податися до Умані. К. Бондарук разом із своїм односельчанином С. Доценком приїхали до Умані, де формувався один із куренів українського полку імені П. Полуботка. Вони були зараховані до Уманського куреня, в складі якого здійснювали охорону Центральної Ради та уряду України. С. Петлюра особисто інструктував варту, а потім провів із кожним індивідуальні співбесіди. Під час бесіди з С. Петлюрою К. Бондарук схвально відгукнувся про промову на з'їзді, чим і привернув увагу до себе. С. Петлюра запропонував К. Бондарукові стати слухачем Першої Київської юнацької (юнкерської) школи імені Б. Хмельницького, яка відкрилася у Києві [4, с. 122].

Перше бойове хрещення К. Бондарук отримав під Крутами у 1918 р. Курінь, у складі якого перебував К. Бондарук, воював на правому фланзі оборони. Після бою відбулася ще одна зустріч К. Бондарука і С. Петлюри, яка ще більше зблизила їх. 26 лютого 1918 р. українські війська повернулися до Києва. На чолі коша Січових стрільців стояв С. Петлюра, а хорунжий К. Бондарук був командиром головної сотні січовиків. З 1 березня 1918 р. К. Бондарук перебував при штабі С. Петлюри у якості дорадника та старшини з особливих доручень [3].

За наказом С. Петлюри, який тоді став головнокомандувачем – Головним отаманом українського війська, К. Бондарук був призначений політичним дорадником командира Запорізької армійської групи генерал-хорунжого М. Омеляновича-Павленка. Запорізька армійська група здійснила похід на Південь України. 17 березня 1919 р. кінний полк отамана А. Гулого-Гуленка, з яким був К. Бондарук, заволодів Ольвіополем, Богополем і Голтою та навколишніми селами. К. Бондарук отримав змогу побувати на малій батьківщині. Після с. Катеринки К. Бондарук зі своїм загоном відвідав Велику Врадіївку, щоб проінспектувати повстанські загоны К. Колоса – головнокомандувача військами Врадіївської Хліборобської Республіки, яку було проголошено на початку червня 1919 р. [4 с. 125].

Після поразки військ Директорії УНР на чолі свого невеликого кінного загону за кордон відступив і отаман К. Бондарук. Первомайські чекісти втратили слід свого «підопічного» отамана, за яким полювали з березня 1919 р. Очевидно, за невловимість та шкоду, заподіяну більшовикам, чекісти дали К. Бондарукові псевдонім «Лихо» [3], з яким він і ввійшов в історію українського повстанського руху.

Центром, який очолив боротьбу українських повстанців, став штаб Головного отамана С. Петлюри у Львові. Тут було розроблено план повалення радянської влади в Україні та проголошення її незалежності. Передбачалося до 1 серпня 1921 р.

підготувати збройне повстання в Україні; створити Центральний Український штаб збройного повстання чолі з генерал-хорунжим Ю. Тютюнником у Львові; всю територію України поділити на оперативні військово-повстанські округи. Основні сподівання С. Петлюра пов'язував з Південною оперативною округою, яка організовувалася на території Північної Таврії, колишньої Херсонської губернії та Південного Поділля, де через голод та утиски відбувалися особливо активні виступи селян проти радянської влади. Значні ліси і балки, сусідство з румунським кордоном і Поділлям, і, врешті, національно свідоме українське селянство робили цю місцевість сприятливою для партизанської війни проти більшовиків [18]. Головнокомандувачем Південної оперативної округи було призначено К. Бондарука. Це призначення було зумовлено не тільки довірою С. Петлюри до молодого отамана, але й його особистими бойовими заслугами, організаторськими здібностями, а також тим, що був він родом із цих країв.

К. Бондарука було направлено через Румунію на Херсонщину. Він разом з курінним отаманом І. Нагорним – уповноваженим штабу головної розвідки та військовим інструктором трьох повітів: Єлисаветградського, Ананьївського і Вознесенського [19, арк. 60] – перетнув кордон у районі Бендер. Звідти добрався до Одеси, де протягом тижня налагоджував зв'язки з підпільними українськими та білогвардійськими групами, домовляючись про спільні дії, явки та паролі. Потім перебазувався до Тирасполя, у якому три дні проводив таку ж роботу. Із Тирасполя до залізничної станції Заплази К. Бондарук та І. Нагорний доїхали потягом, а звідти вже верхи на заздалегідь підготовлених конях дісталися до Савранських лісів, де дислокувалася повстанська дивізія отамана С. Заболотного.

Поява отамана К. Бондарука на Півдні України стурбувала «чекістів». Адже К. Бондарук після засідання в Холодному Яру отримав явки до 20 підпільних організацій на території України [19, арк. 132]. Не менше стурбувала і поява І. Нагорного, який був особисто знайомий з генералом-хорунжим Ю. Тютюнником, ад'ютантом С. Петлюри Григоровичем та отримав перепустку через кордон від Польського генерального штабу [19, арк. 63]. Вже за тиждень після переходу ними кордону голові Первомайського повітового управління Надзвичайної комісії Корневу доповіли: «На території повіту помічено сліди перебування відомого вам суб'єкта – отамана Лиха...» [4, с. 127].

22-річний головнокомандувач повстанськими силами Півдня України К. Бондарук розгорнув активну діяльність з виконання плану Штабу Головного отамана. Якщо на кінець 1920 р. загін К. Бондарука нараховував близько 200 бійців, то в 1921 р. він набагато зріс [6, с. 194]. Своім першим заступником К. Бондарук призначив курінного отамана І. Нагорного. Разом вони інспектували повстанські дивізії і загоны, створювали нові полки, забезпечували їх зброєю та боєприпасами, по усій оперативній окрузі закладали склади зброї та продовольства. І. Нагорний мав зв'язки з М. Кулевім, В. Жуком,

Є. Проданом та кримінальним бандитом «Узочкою» (М. Гульбою). На квартирі у М. Кульова відбувалися збори, на яких обговорювалися питання про письмову агітацію, організацію загону у Владіївці та про об'єднання з повстанськими загонами інших волостей [19, арк. 60].

Зваживши на те, що Первомайський повіт знаходиться у центрі Південної оперативної округи, К. Бондарук свій штаб вирішив облаштувати саме тут. Першою квартирою, де базувалися керівники повсталих, був дім Ф. Продана та Л. Остапенка. Основна квартира штабу отамана Лиха знаходилася у непримітному будиночку М. Дануци біля заїжджого двору неподалік від Голти [19, арк. 60].

К. Бондарук та І. Нагорний, крім семінарів та інструктивних нарад із партизанами та старшинами повстанських з'єднань і частин, також відроджували зв'язки зі старою українською інтелігенцією, створювали підпільні патріотичні групи. Лише в Ольвіопольському повіті було створено кілька підпільних груп, у тому числі в Грушівці, Мигії, Сировому, Берізках, Доманівці, Кінецьполі, Голті, Ольвіополі, Богополі [20]. Різні підпільні групи були організовані в єдину петлюрівську Первомайську організацію, а отамана Лихо-Бондарука почали називати командуючим повстанськими військами Херсонщини [21, арк. 1].

Підготовка до повстання вступала у завершальну фазу. К. Бондарук наголошував на терміновому завершенні формування повстанських загонів, закладенні баз продовольства, удосконаленні системи зв'язку. Стращенко обіцяв отаману Лихові 70 озброєних людей, з якими К. Бондарук збирався здійснити наліт на кінний завод Урсула, щоб забрати там коней для кавалерії [19, арк. 134].

Водночас над патріотичним підпіллям Південної оперативної групи навис «дамоклів меч» масштабного провалу. Повітовим управлінням Надзвичайної комісії вдалося укоренити у підпільних групах і навіть повстанських штабах своїх агентів. Інформація про підготовку повстання йшла звідусіль та із перших рук. А провали розпочалися із прикрого випадку – арешту Дяченка та Є. Продана – зв'язкового К. Бондарука. Після арешту Є. Продан виказав начальника телеграфу залізничної станції Голта М. Ясельського, а також дав багато інших цінних для «чекістів» свідчень, але це не врятувало його від засудження до розстрілу 14 лютого 1922 р. [21, арк. 21].

Поступово розплутуючи підпільну мережу, чекістівлітку 1921 р. заарештували близько 200 осіб, підозрілих в участі у цій організації. 125 з них були розстріляні [22, арк. 28-30]. «Чекістам» стало відомо і про місцезнаходження К. Бондарука та І. Нагорного, але вчасно попереджені вцілілими агентами, вони втекли [3]. Партизанський загін було тимчасово розпущено, а підпілля припинило активну діяльність. Проте ненадовго.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ковальчук М. Хто він, отаман Лихо? / М. Ковальчук // Прибузький вісник. – 1995. – 6, 9, 13, 20, 23 грудня.

У вересні 1921 р. отамани Лихо (К. Бондарук) та І. Нагорний реорганізували наявні сили і відновили партизанську боротьбу. Вони зібрали вцілілих повстанців, зв'язалися з місцевими кримінальними структурами на чолі з Р. Бабієм і відновили свою діяльність на нових засадах. Конспірація стала ще суворішою. Формування структур здійснювалося за принципом трійок і п'ятірок [23, арк. 1-2].

Однією з останніх організаційних справ отамана К. Бондарука була поїздка 22 грудня 1921 р. у Подільську губернію для об'єднання потенціалів Подільської і Первомайської повстанських організацій [19, арк. 132], але цій справі не вдалося вирішитися позитивно.

З іншого боку, Первомайському повітовому ЧК 28 грудня 1921 р. вдалося арештувати рідного брата І. Нагорного – Миколу Нагорного. За матеріалами допитів М. Нагорного, чекісти арештували М. Кулеву – помічника Лиха-Бондарука з керівництва та організації підпільних груп [23, арк. 2].

У січні 1922 р. штаб отамана К. Бондарука з невеликим загonom було відрізано від основних сил повсталих і оточено на околицях Владіївки. Кільце оточення стискалося із кожною годиною, а сили оточених зменшувалися. Зрештою повстанців заблокували у центрі села, проте вони продовжували опір. Становище значно ускладнилося, коли І. Нагорного було важко поранено, і члени штабу втратили багато часу на пошуки надійного місця для його влаштування. Зрозумівши, що настав критичний момент, отаман К. Бондарук віддав свій останній наказ: *«Друзі! Наказую розосередитися і невеликими групами пробиватися увсебіч, рятуватися від ганьби полону. Після цього розшукуйте один одного на явах, налагоджуйте зв'язки, знову гуртуйтеся. Прощайте, побратими! Не втрачайте надії! Слава вільній Україні!»* [4, с. 137].

Проте це не дало бажаного результату – 8 січня 1922 р. І. Нагорний [19, арк. 132] потрапив у полон, а 19 січня 1922 р. К. Бондарук загинув, намагаючись вирватись з оточення [24, арк. 22].

У протоколі огляду тіла *«бандитського ватажка»* було зазначено, що, *«крім смертельного поранення у спину, під ліву лопатку, на тілі знайдено ще дві рани – у районі правого плеча та у праву гомілку»*; *«на грудях убитого під френчем знайдено закривавлену книжечку віршів Т. Шевченка, у якій застрягла куля, що пробила серце і вийшла із грудей; ні документів, ні грошей чи цінних речей у вбитого не виявлено»* [3].

Таким чином, ми простежили трагічний і героїчний шлях отаманів Лихо, які діяли на території України в 1919-1922 рр. Найбільше уваги приділили дослідженню життєвого шляху, уродженцю Миколаївщини отаману К. Бондаруку (Лихо), який брав участь у знакових подіях Української національно-демократичної революції і був одним із керівників Первомайської петлюрівської організації. Він загинув у боротьбі за свободу України.

2. Петров Л. О. Отаман Лихо (Якубенко) керівник повстанського руху Гайсинщини і Брацлавщини / Л. О. Петров / Тези доповідей XII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1993. – С. 45-46.
3. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії [Електронний ресурс] / Р. Коваль. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – Режим доступу: http://unknownwar.info/-33_435/?p=34.
4. Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. Історичні розповіді про виникнення та розвиток села / М. Ковальчук. – Катеринка : ВЦ «Маторін», 2006. – 190 с.
5. Шкварець В. П. Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині (1917-1921) / В. П. Шкварець. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 120 с.
6. Котляр Ю. В. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. ХХ ст. / Ю. В. Котляр // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 13. – С. 183-201.
7. Завальнюк К. Отаман Чорна Хмара (Цісар) [Електронний ресурс] / К. Завальнюк. – Режим доступу: http://unknownwar.info/-_489/.
8. Красносілецький Д. Повстансько-підпільна діяльність Якова Гальчевського у Правобережній Україні (1921 – перша половина 1922 рр.) [Електронний ресурс] / Д. Красносілецький. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1968/52/>.
9. Коваль Р. Отаман святих і страшних / Р. Коваль. – К. : Просвіта, 2000. – С. 38.
10. Завальнюк К. В. Лицарі волі: Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.) / К. В. Завальнюк. – Вінниця, 2000. – С. 79.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3204, оп. 1, спр. 17.
12. ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 79.
13. Ступницький С. Операції 45 дивизии по ликвидации бандитизма на Правобережье. (1920-1922 г.) / С. Ступницький // История 45-й Волынской краснознаменной стрелковой дивизии. – В 2 т. – К., 1929. – Т.1: Боевой период. – С. 304.
14. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 642.
15. Повстанський рух на Україні у 1918-1922 рр. // Енциклопедія українознавства у 10 т. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2120-2121.
16. Пограничные войска СССР. 1918-1928 гг.: сб. док. – М. : Наука, 1973. – С. 72-73.
17. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів: У 2 ч. / Я. Гальчевський-Войнаровський. – Краків : Українське видавництво, 1941. – Ч. 1. – С. 14.
18. Боган С. М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920-1923 рр. / С. М. Боган // Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 161.
19. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), спр. 44224, т. 6.
20. Шкварець В. З історії отаманщини на Миколаївщині в роки Української національно-демократичної революції та визвольних змагань (1919-1922 рр.) / В. Шкварець, Ю. Гузенко // Краєзнавчий альманах. Історія. Археологія. Наука. Культура. Освіта. Промисловість. Сільське господарство. – Миколаїв : МОІППО, 2010. – № 1. – С. 79.
21. ГДА СБ України, спр. 44224, т. 2.
22. ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 11.
23. ГДА СБ України, спр. 44224, т. 1.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1698.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор П. М. Тригуб*

© Ю. В. Котляр, 2011

Стаття надійшла до редколегії 07.09.2011 р.